

Славута: збірник наукових праць. – Випуск 7. – Дніпропетровськ: Вид. Біла К.О., 2015.
– 322 с. (С. 28-34)

УДК 811.161.1

Дубова О.А.

Національний університет кораблебудування ім. адм. С.О.Макарова
**ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА
У ВИКЛАДАННІ КУРСУ МОРФОЛОГІЇ**

Проаналізовано критерії класифікації слів за лексико-граматичними розрядами. Встановлено поділ іменників, прикметників, дієслів на лексико-граматичні розряди згідно з особливостями морфологічних категорій цих частин мови. Виявлено доцільність та інформативність такої класифікації.

Criteria of classification the words in lexical-grammatical types have been analyzed. The distribution of nouns, adjectives, verbs in lexical-grammatical types in conformity with peculiarities of morphological categories of these parts of speech has been highlighted. Expediency and information possibility of this classification has been distinguished.

Ключові слова: морфологія, частини мови, лексико-граматичний розряд, класифікація, морфологічна категорія.

Key words: morphology, parts of speech, lexical-grammatical types, classification, morphological category.

У теоретичному описі морфологічної системи сучасної української мови традиційно застосовується такий прийом, як класифікація лексичного складу в межах однієї частини мови. Незважаючи на те що така класифікація виявляється в усіх працях, присвячених системному опису морфології сучасної української мови, до останнього часу існують значні розбіжності в розумінні внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик і послідовності їх застосування. Огляд наукової, навчальної і довідкової літератури дозволив виявити різні назви цих рубрик: семантико-граматичні групи [1, 18-19], лексико-граматичні розряди [2, 50], семантико-граматичні категорії [4, 81; 5, 57], менші категорії [4, 81], розряди за значенням [4, 172; 5, 81; 8, 299, 335]. Такі розбіжності в назвах певною мірою відповідають застосуванню різних підходів і критеріїв у виокремленні та характеристиках внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик.

Зрозуміло, що виявлені розбіжності ускладнюють як визначення змісту відповідних розділів курсу морфології сучасної української мови, так і мотивацію вивчення та практичного застосування інформації про класифікацію лексичного складу в межах однієї частини мови. Зазначені суперечності значною мірою зумовлені відсутністю загального поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику, мету її запровадження саме в морфологічний опис мови. Отже, для упорядкування прийомів і принципів класифікації лексичного складу в межах однієї частини мови маємо визначити доцільність застосування такої класифікації, сформулювати поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику та критерії такої класифікації.

Доцільність будь-якої класифікації залежить від її інформативності згідно з істотними властивостями класифікованих об'єктів. Істотність властивостей багатоаспектних об'єктів залежить від галузі, для якої призначена класифікація. Оскільки класифікація слів однієї частини мови призначена для морфологічного опису мови, така класифікація буде доцільною у випадку відбиття в ній саме морфологічних особливостей класифікованих одиниць: морфологічного значення, морфологічних категорій, формотворення. Орієнтуючись саме на ці особливості, отримаємо класифікацію, що міститиме інформацію морфологічного змісту.

У сучасних працях з морфології внутрішня класифікація лексичного складу частини мови застосовується для іменників (власні, загальні, конкретні, абстрактні, збірні, одиничні, назви істот і неістот), прикметників (якісні, відносні, присвійні), числівників (означено-кількісні, неозначено-кількісні, порядкові і кількісні, що поділяються на власне кількісні, збірні і дробові), прислівників (означальні та обставинні). Як правило, для кожної частини мови обираються різні типи ознак, за якими здійснюється така класифікація, причому навіть для слів однієї й тієї частини мови пропонуються різні класифікаційні ознаки. Іменники можуть поділятися на класифікаційні розряди за особливостями позначуваного об'єкта і способом його мовного відтворення [1, 18], за семантичними і морфологічними характеристиками [2, 50; 7, 217], за характером позначуваного [4, 82], за характером називання і за лексичним значенням [8, 299]. Поділ прикметників на класифікаційні розряди може здійснюватися за "здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи" [6, 212], за характером ознаки, наявної в предметі [4, 172; 5, 81], за значенням [8, 336], за загальнокатегорійною семантикою та значеннєвими, морфологічними, словотвірними і синтаксичними ознаками [7, 526]. Числівники класифікують за типом позначуваного кількісного поняття [1, 144; 2, 157; 8, 351], за значенням і граматичними ознаками [5, 93], а прислівники – за семантико-синтаксичними ознаками [1, 247; 2, 302], за лексичним значенням [7, 529], за значенням та синтаксичною роллю в реченні [5, 141; 6, 283; 8, 406].

Такі відмінності у визначенні лексико-граматичних розрядів відбивають специфіку словникового складу кожної частини мови, однак потребують з'ясування причин, згідно з якими одна й та рубрика (лексико-граматичний розряд) застосовується для класифікації, що здійснюється в межах різних частин мови. Застосування однієї й тієї класифікаційної рубрики до мовного матеріалу, певною мірою різного, може бути інформаційно значущим, якщо ґрунтується на принципово однотипних ознаках. Отже, маємо визначити, який тип класифікаційних ознак може бути покладений в основу розподілу слів різних частин мови, щоб отримати інформаційно значущу для морфології класифікацію.

Такі класифікаційні ознаки, як особливості позначуваного об'єкта або тип позначуваного кількісного поняття, характер позначуваного, відповідають інформації про позамовне явище, а не про слова як мовні одиниці. Характер називання або спосіб називання (вираження) стосуються особливостей номінації і є істотними для семасіології. Навряд чи коректно застосовувати значення взагалі або семантику як класифікаційну ознаку без конкретизації типу мовного значення, оскільки залишаються невизначеними істотність та інформативність такої ознаки. Лексичне значення і словотвірні ознаки також вилучаємо з переліку ознак, істотних для морфологічної класифікації, оскільки лексичне значення є критерієм лексикологічних класифікацій, словотвірні ознаки – критерієм словотвірної класифікації.

Варто визнати, що з усього розмаїття ознак для морфологічної класифікації істотними можуть бути морфологічні характеристики, до яких належать загальнокатегорійна семантика та морфологічні ознаки, якщо ці ознаки розуміти як набір певних типів морфологічних категорій та визначені цими категоріями особливості формотворення. Загальнокатегорійна семантика є однією з ознак, за якими здійснюється частиномовна класифікація словникового складу мови. Однак загальнокатегорійна семантика не може бути застосована як критерій для внутрішньої класифікації слів однієї частини мови, оскільки цей тип морфологічного значення є інтегральним, а не диференційним для слів однієї частини мови. Натомість вияви

морфологічних категорій у слів однієї частини мови можуть певною мірою варіюватися, і тому специфіку виявів морфологічних категорій доцільно розглядати як основний критерій для морфологічної класифікації слів однієї частини мови. Саме така класифікація стане інформативною для морфологічного опису мови, оскільки ґрунтується на істотних для морфології ознаках.

Не заперечуючи таких характеристик класифікованого матеріалу, як лексичне значення, особливості номінації, специфіка денотатів, синтаксичні функції, зазначимо, що ці характеристики слів можуть розглядатися як чинники, що спричиняють розбіжності виявів граматичних категорій, однак не як критерії класифікації. Наприклад, числова незмінюваність збірних іменників *pluralia tantum* мотивується лексичним значенням цілісної єдності, однак лексичне значення не дозволяє послідовно розмежувати конкретні іменники (*група, загін, зґрая* та под.) і збірні (*студентство, піхота, птаство* та под.). Якщо ж орієнтуватися за такою ознакою, як словозмінний / несловозмінний характер морфологічної категорії числа в іменників, то цілком обґрунтованою виявляється належність іменників *група, загін, зґрая* до конкретних як іменників, що змінюються за числами, а іменників *студентство, піхота, птаство* – до збірних як незмінюваних за числами.

Отже, внутрішньочастиномовна класифікація має являти собою розподіл слів за певними особливостями виявів граматичних категорій цієї частини мови. Для позначення таких (або подібних) класифікаційних рубрик, як було сказано вище, застосовуються різні терміни: семантико-граматичні групи, лексико-граматичні розряди, семантико-граматичні категорії, менші категорії, розряди за значенням. Щоб уникнути омонімії в межах морфологічної термінології, варто відмовитися від застосування терміна *категорія* на позначення класифікаційної рубрики. У морфології цей термін уже закріплено за такою комплексною одиницею, що являє собою систему морфологічних форм, об'єднаних спільним для них морфологічним значенням і протиставлених за елементарними значеннями, наприклад: *категорія відмінка, категорія часу, категорія особи* і под. Із двох термінів *група* і *розряд* вважаємо більш доцільним уживання останнього *розряд*, оскільки він містить поняття про підрубрику в межах загальної рубрики *частина мови*.

Разом з квалітативним уточненням найближчим до вираження суті класифікаційного критерію є термін *лексико-граматичний розряд*, оскільки він свідчить про граматичну класифікацію лексичного складу певної частини мови. Отже, лексико-граматичний розряд – це певна сукупність лексем однієї й тієї частини мови, що відрізняється від інших лексем цієї ж частини мови специфікою виявів морфологічних категорій.

Лексико-граматичні розряди кожної частини мови мають визначатися за складом її морфологічних категорій, якщо такі категорії матимуть відмінні вияви у словах, що належать до однієї частини мови. У слів однієї й тієї частини мови морфологічні категорії можуть виявлятися в різному обсязі. Наприклад, набір субстантивних категорій роду, числа і відмінка не в усіх іменників виявляється в повному обсязі, оскільки іменники *pluralia tantum* не мають категорії роду, а набір ад'єктивних категорій роду числа і відмінка в якісних прикметників ускладнюється категорією ступенів порівняння. Крім того, у слів однієї частини мови наявні категорії можуть виявляти відмінності варіативної репрезентації грамем (елементарних значень категорії). Наприклад, разом з іменниками, що можуть мати одне значення роду, наявні іменники подвійного (спільного роду); разом з перехідними дієсловами, в парадигмі яких наявні форми як активного, так і пасивного стану, існують неперехідні дієслова, що можуть

мати лише значення активного стану. Отже, щоб отримати інформаційно значущу для морфології класифікацію, основою розподілу слів різних частин мови за лексико-граматичними розрядами пропонуємо вважати такий тип класифікаційних ознак, як наявність / відсутність морфологічних категорій, можливих у частини мови і наявність відсутність варіювання грамем (елементарних граматичних значень) певних категорій.

Лексико-граматичні розряди іменника визначаємо за специфікою виявів категорії числа, відмінка і роду. За особливостями виявів категорії числа всі іменники поділяються на два лексико-граматичні розряди загальні і власні іменники. Протиставлення загальних і власних іменників здійснюється за словозмінним / несловозмінним характером категорії числа. Для власних іменників категорія числа є послідовно несловозмінною, а для загальних може бути як словозмінною, так і несловозмінною. Згідно з такою характеристикою категорії числа загальні іменники підлягають подальшому поділу на конкретні, збірні, абстрактні та речовинні. За виявами категорії числа протиставленими є конкретні і збірні іменники. Для конкретних іменників категорія числа є послідовно словозмінною, і ця словозміна є власне граматичною, оскільки не пов'язана з лексико-семантичним варіюванням іменникових лексем (пор.: *день – дні, новина – новини, рота – роти, водоймище – водоймища*). Для збірних іменників категорія числа є послідовно несловозмінною, причому збірні, за нечисленними винятками, належать до іменників *singularia tantum* (*адміністрація, молодь, малеча, худоба*). Абстрактні і речовинні іменники характеризуються непослідовно несловозмінним характером категорії числа. Непослідовність числової словозміни виявляється в повній відсутності корелятивних форм однини і множини (абстрактні: *молодість, перегони*; речовинні: *молоко, вершки*) або в тому, що за відсутності числової словозміни згідно з прямим значенням абстрактні і речовинні іменники можуть набувати числової словозміни у випадках лексико-семантичного варіювання: звуження або розширення лексичного значення, метонімічного або метафоричного використання іменника (пор.: абстрактні (*дорожній рух – рухи (регульовальника)*), (*міцний сон – (дитячі) сни*; речовинні (*міряти*) *полотно – полотно (фламандців)*, (*прозора*) *вода – (мінеральні) води*).

За особливостями відмінкового формотворення іменники поділяються на іменники на позначення істот та іменники на позначення неістот. Відмінковому формотворенню іменників на позначення істот властива омонімія знахідного і родового у множині, а відмінковому формотворенню іменників на позначення неістот – омонімія знахідного і називного у множині. Причому поділ іменників на ці два лексико-граматичні розряди спирається саме на характер омонімії відмінкових форм, а не на лексичне значення, що відповідає поняттям *живе / неживе* (пор.: іменники на позначення істот наз. мн. *голуби, ляльки, тузи – род мн. голубів, ляльок, тузів – зн. мн. голубів, ляльок, тузів* та іменники на позначення неістот наз. мн. *гілки, народи, загони – род мн. гілок, народів, загонів – зн. мн. гілки, народи, загони*).

Традиційний розподіл іменників на позначення істот / неістот необхідно доповнити поділом кожного з цих розрядів на підрозряди. У сучасній українській мові словозміна іменників-назв істот може виявляти омонімічність тільки знахідного й родового (*зустрічати делегатів / сестер / дівчат*) або припускати утворення словоформ, омонімічних як родовому, так і називному відмінкам (*знати гусей / гуси, овець / вівці*). Така варіативна омонімія, за висновками Н.Г.Озерової та А.К.Смольської, є виявом складної семантичної структури категорії істоти/неістоти: "Компонент цієї категорії "істота" [...] в українській мові розпадається на категорії анімальності / персональності" [3, 97 – 98]. Отже, за відсутністю / наявністю варіативної омонімії

форм знахідного множини формам як родового, так і називного іменники на позначення істот поділяються на підрозряди "іменники на позначення осіб" та "іменники на позначення неосіб".

Деякі іменники на позначення неістот можуть мати варіативні форми знахідного відмінка: форму, омонімічну називному, і форму, омонімічну родовому: *підготувати лист / листа, чекати автобус / автобуса, шукати відповідь / відповіді, передати аркуш / аркуша, наточити ніж / ножа*. Наявність / відсутність такої варіативної омонімії форм знахідного відмінка формам називного і родового дозволяє зробити припущення про можливий поділ іменників на позначення неістот за підрозрядами "іменники зі значенням неозначеності" та "іменники зі значенням означеності".

Якщо дотримуватися логіки в застосуванні такого критерію, як особливості виявів категорій, то при визначенні розподілу іменників варто врахувати і категорію роду. За специфікою виявів категорії роду іменники з однією графемою роду протиставляються іменникам спільного (подвійного) роду. Як мовні одиниці іменники спільного роду виявляють синкретизм родових графем, що диференціюється в мовленнєвому використанні таких іменників.

Прикметники, як правило, поділяються на такі розряди: якісні, відносні, присвійні. Якщо застосувати до визначення лексико-граматичного розряду такий критерій, як особливості вияву морфологічних категорій, то прикметники поділяються на розряд тільки з універсальним для всіх прикметників набором словозмінних синтагматичних категорій роду, числа і відмінка і розряд, що характеризується ускладненням цього універсального набору категорією ступенів порівняння. За протиставленням цих двох наборів морфологічних категорій прикметники поділяються на відносні (мають тільки категорії роду, числа, відмінка) і якісні (мають категорії роду, числа, відмінка і ступенів порівняння). Присвійні прикметники, як і порядкові, являють собою лексико-семантичні групи відносних прикметників, оскільки їхня специфіка виявляється не в морфологічних категоріях, а в типі лексичного значення, згідно з яким ці прикметники називають ознаку, встановлену за відношеннями до належності живій істоті (присвійні) або за відношеннями до порядку розташування однорідних предметів (порядкові). Доречі, якщо послідовно застосовувати таку класифікаційну ознаку, як тип лексичного значення, то у складі відносних прикметників разом з присвійними і порядковими можна виділити інші лексико-семантичні групи, зокрема, прикметники, що називають ознаку, встановлювану за відношенням до часу (*вечірній, торішній* тощо), до дії (*читальний, розповідний* тощо), до речовини (*срібний, молочний* тощо) та ін. Такі факти підкреслюють, що для отримання класифікації, інформаційної саме в морфологічному аспекті, варто подолати непослідовне комбінування різнопланових критеріїв.

На відміну від іменних частин мови в описах дієслова не прийнято говорити про лексико-граматичні розряди. Однак така ситуація виявляє радше відсутність у дієслівних описах терміна *лексико-граматичний розряд*, а не відсутність таких розрядів у дієслова. Для застосування такого критерію, як особливості вияву морфологічних категорій, до визначення лексико-граматичних розрядів дієслова, зауважимо, що в дієслівних лексемах варіювання спостерігається в реалізації таких морфологічних категорій виду, стану, особи.

Категорія виду в одних дієслівних лексемах може бути репрезентована двома графемами з відповідними формами, а в інших – однією графемою. За цим критерієм дієслова поділяються на такі лексико-граматичні розряди, як парні за видом і непарні за видом. Відмінності в реалізації категорії виду виявляються і в особливостях

формотворчої парадигми. Парні за видом дієслова мають повну дієслівну парадигму, а непарні – неповну. Зокрема, в дієслівній парадигмі непарних дієслів доконаного виду відсутні форми теперішнього часу, синтетичні форми майбутнього, утворювані від інфінітива за допомогою суфікса -м- та особових флексій; у дієслівній парадигмі непарних дієслів недоконаного виду відсутні аналітичні форми майбутнього часу з формантом *буду/будеш/буде...*

За реалізацію категорії стану дієслова сучасної української мови поділяються на такі, що мають корелятивні форми активного і пасивного стану, і такі, що мають значення лише активного стану. Корелятивні станові форми мають перехідні дієслова, ознакою неперехідних дієслів є наявність форм зі значенням лише активного стану. Отже, специфіка категорії стану виявляється в поділі дієслів на лексико-граматичні розряди *перехідні дієслова, неперехідні дієслова*.

За специфікою виявів категорії особи дієслова поділяються на лексико-граматичні розряди *дієслова з повною особовою парадигмою / дієслова з неповною особовою парадигмою*. Дієслова з неповною особовою парадигмою підлягають подальшому поділу згідно з обмеженнями особової парадигми: дієслова, що не мають форм 1-ї та 2-ї особи однини (називають дії, для виконання яких необхідні не менше, як два суб'єкти: *группуватися, злітатися* тощо); дієслова, що не мають форм 1-ї та 2-ї особи однини і множини (називають дії, суб'єктами яких є неособи: *нявкати, кипіти* тощо); дієслова, що не мають форм 1-ї та 2-ї особи однини і всіх особових форм множини (безособові дієслова, не сполучаються формами, що є прямим позначенням суб'єкта).

Отже, послідовне застосування такого критерію, як специфіка виявів морфологічних категорій, дозволяє мати класифікацію лексико-граматичних розрядів, інформативну в морфологічному плані. Запропоноване упорядкування класифікації за лексико-граматичними розрядами мотивує доцільність вивчення лексико-граматичних розрядів у курсі морфології сучасної української мови та демонструє практичне застосування такої класифікації в межах однієї частини мови.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. – К.: Либідь, 1997. – 336 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Озерова Н.Г., Смольська А.К. Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики (На матеріалі української, російської, сербської та болгарської мов) // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3. – С. 97 – 106.
4. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. – К.: Вища шк., 2005. – 286 с
5. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А.К.Мойсієнко, І.М.Арібжанова, В.В.Коломийцева та ін. – К.: Знання, 2010. – 374 с.
6. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник / С.О.Караман, О.В. Караман, М.Я.Плющ та ін. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 558 с.
7. Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. – 832 с.
8. Ющук І. П. Українська мова: підручник. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

Дата надходження до редакції

